

Girlpower en minne-mystiek in de zeventiende eeuw

Revival van een laatmiddeleeuwse beeldcultuur

Reformatorisch gezinden schoven vanaf de Beeldenstorm in 1566 alle Roomse verbeelding in kerken en liturgie opzij. Voor protestanten betekende dit een radicale beëindiging van de in de late middeleeuwen ontstane religieuze beeldcultuur. Onder katholieken, die in de Republiek bijna de helft van de bevolking bleven uitmaken, vond er vanaf de late zestiende eeuw echter een ware *revival* plaats van voorstellingen geïnspireerd op de middeleeuwse minne-mystiek. In deze herleving speelden vrouwen een grote rol.

Evelyne Verheggen
erfgoeddeskundige religieuze erfgoed, als vrij-onderzoeks-medewerker verbonden aan het Ruusbroecgenootschap van de Universiteit Antwerpen

De Nederlandse Tachtigjarige Oorlog (1568-1648) werd niet enkel militair uitgevochten. Na de start van de Reformatie in 1517 raakten katholieke en protestante theologen in een verhit debat met elkaar over allerhande theologische concepten, zoals zonde en genade, liturgie, hemel en hel, sacramenten en het verdienen van de weg naar de hemel. Waar de protestanten in de Republiek worstelden met het gebruik van beeldmateriaal om hun religieuze gedachtegoed te visualiseren maakten de katholieken er juist geraffineerd gebruik van. Vanuit Antwerpen verspreidden zij vanaf het einde van de zestiende eeuw een vloedgolf aan religieuze voorstellingen, geïnspireerd op het laatmiddeleeuwse erfgoed waarin de navolging van Maria, Christus en heiligen domineerde. Een 'beeldoorlog' om de protestante zielen terug te winnen was geboren.

MINNE-MYSTIEK

Een van de inspiratiebronnen waar de rooms-katholieken uit putten was de middeleeuwse liefdesmystiek (de 'minne-mystiek') uit vrouwelijke (klooster) gemeenschappen. Centraal in deze spiritualiteit stond de mystieke liefde die Christus kon betreffen, God de Vader of de Drie-eenheid. Deze liefde was

een samenstelling en bestond uit het ervaren van een God van liefde en uiteindelijk de eenwording van de ziel met God. Om deze spirituele eenwording te bereiken volgden de religieuze Christus na in zijn leven en zijn lijden. Door te mediteren op afbeeldingen van de lijdende Christus voelden de vrouwen zich nog dichter bij 'de bruidegom van hun ziel'. De graveurs van deze devotieprenten lieten zich door de laatmiddeleeuwse mystiek opnieuw inspireren en zorgden voor theatrale, veelal bloederige voorstellingen. In de door oorlogsgeweld getroffen Nederlanden vonden de prenten onder katholieken en anderen een grote afzetmarkt. De 'beeldekens' boden troost en gaven een visuele duiding aan diepe gevoelens van liefde voor Christus.

KLOPJES 'IN DE WERELD'

In de hele zeventiende-eeuwse Republiek kozen duizenden vrouwen – net als in de middeleeuwen – voor een religieus leven 'in de wereld'. Anders dan kloosterzusters legden zij enkel de gelofte van kuisheid af. Deze leken-religieuzen werden in de volksmond 'klopjes' genoemd. Een deugdzaam levende solitaire vrouw in de stad verdiende de kost in de textielnijverheid en verrichtte vaak ook werken van

barmhartigheid. Sloot zij een huwelijksverbintenis dan verloor zij haar handelingsbekwaamheid en kwam onder voogdij van haar echtgenoot te staan. Om deze reden had voor veel vrouwen de verkozen maagdelijke staat 'in de wereld' voordelen: ze waren onafhankelijk en maakten deel uit van een leefgemeenschap. In de samenleving werden klopjes gerespecteerd en ze konden zich door studie volop ontwikkelen. Lezen was naast bidden en werken onderdeel van de dagorde.

ZOEKTOCHT NAAR HET HART

Als hulpmiddel bij het bidden maakten klopjes veelvuldig gebruik van devotieprentjes, die zij opborgen in hun gebedenboeken. Zij kochten de prenten kant-en-klaar, bewerkten of kopieerden ze zelf: middels tekenen, schilderen en fröbelen met papier, perkament en textiel. In tekst en beeld mediteerde een klopje op het lijden van Christus, die zij als haar mystieke bruidegom beschouwde. Het hart van Christus was belangrijk. Via de zijdwond, net als in de middeleeuwen afgebeeld als een vulva, kon zij een wedergeboorte in zijn hart beleven. Soms ruilde zij zelfs zinnebeeldig met hem van hart: Christus ging in haar hart wonen en werken en zij voelde zich geborgen in dat van hem, zoals is te zien op een prent en een nageschilderde aquarel. Hierin nodigt Christus een nederige boetvaardige vrouw uit om in zijn hart te komen wonen.

KOPIËREN VAN PRENTEN

De katholieke geloofsbeoefening mocht in de Republiek niet in het openbaar plaatsvinden, maar vond plaats in huiskerken (schuilkerken). Voor de inrichting en decoratie ervan lieten schilders zich veelal inspireren door gravures van toonaangevende kunstenaars. Een belangrijk centraal motief blijft de zijdwond van Christus, zoals hier op een schilderij naar een prent van Hendrick Goltzius (1558-1617). Wel voegden schilders eigentijdse elementen toe. Zo wordt Maria vaak – zoals we op dit schilderij zien – als een Hollands klopje afgebeeld. Klopjes gingen zich namelijk met de maagd Maria identificeren en volgden haar (apocriev) leven na.

< Links: Christus nodigt een nederige boetvaardige vrouw uit om in zijn hart te komen wonen, in: *Sermoenen en geestelijke puntjes [...], een handschrift van de maagden in de Hoek, Haarlem 1610, Karel de Mal-lery (graveur), ca. 1600, BMH h82, f. 132 v. Rechts: Devotieprentje met dezelfde voorstelling, waarschijnlijk nageschilderd door een klopje, met op de achterzijde een handgeschreven opdracht van een klopje uit Oost-Zaandam gedateerd 1733, BMH dp2617*

Pieta, Hendrick Goltzius, 1596, BMH g2173

Pieta met klopje als Maria, naar Hendrick Goltzius, 17e eeuw, BMH s57

Maagdenwapen, gekruisigde Christus geflankeerd door lijdenswerktuigen met in het hart zijn bruid, Jan Baptist van den Sande (1650-1725), BMH dp1646

MAAGDENWAPEN

Net als hun middeleeuwse voorgangsters uitten klopjes lichamelijke, erotische en moederlijke gevoelens in een spirituele liefde voor Christus in al zijn levensfasen. Zo wiegden zij een Christuspop met kerst én omhelsden zij de volwassen – beeldschon verbeelde – bruidegom aan het kruis. Klopjes volgden Christus na door middel van meditatie op de lijdenswerktuigen en de kruiswonden. Geliefd was bijvoorbeeld een heraldisch geïnspireerde voorstelling, het zogeheten 'Maagdenwapen'. Hierop is te zien hoe een klopje letterlijk rust in de zijwonde in het hart van haar bruidegom aan het kruis, geflankeerd door lijdenswerktuigen.

Rond het hart staat op een banderol te lezen: 'Ghij hebt myn hart gewont, myn Suster myn bruydt'. De religieuze ligt hier geborgen in de zijwonde met de tekst: 'Dit is myn ruste in de eeuwe der eeuwe; hier sal ick woonen want dese heb ick vercoren'. Het onderschrift komt uit het bijbelse Hooglied, dat sinds de middeleeuwen werd opgevat als hét minnegedicht bij uitstek waarin de mystieke liefde metaforisch is verwoord.

DOORWERKING

De in de late middeleeuwen ontstane vrouwenmystiek werkt ook na de zeventiende eeuw nog lang door. De verbeelding van de minne-mystiek werd, ontdaan van haar typisch katholieke elementen, in de loop van de zeventiende eeuw overgenomen in protestante bevindelijke kringen in heel Europa. Het heeft de lutheraan Johann Sebastian Bach in 1727 onmiskenbaar geïnspireerd bij het componeren van zijn beroemde aria uit de *Matthäus Passion*:

Ich will dir mein Herze schenken,
senke dich, mein Heil, hinein.
Ich will mich in dir versenken
ist dir gleich die Welt zu klein,
ei, so sollst du mir allein
mehr als Welt und Himmel sein.

Zo komen de in de middeleeuwen ontwikkelde lichamelijke en minnetaal weer terug in een ogenschijnlijk steile protestante cultuur. <